

О.М.Свідерська
аспірант

Системи землеробства та громадські сівозміни у селянському господарстві на Поділлі та Південно-Східній Волині в добу непу (1921-1929 рр.)

Розглядається розвиток землеробства на території Поділля та Південно-Східної Волині в добу непу.

Ключові слова: неп, землеробство, інтенсифікація земельних угідь, селянське господарство, громадські сівозміни.

«Аграрне питання» завжди мало ключове значення в українській історії. Адже земля завжди залишається головним капіталом будь якої країни. У сучасних умовах, коли здійснюються реформи в аграрному секторі країни зростає потреба в глибокому осмисленні історичної аграрної науки. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення. Глибокі трансформаційні зміни, які мають місце в сучасній Україні, пов'язані із ринковими перетвореннями народного господарства, включають науково обгрунтовані розробки та реалізацію нових концепцій і моделей розвитку. Особливий інтерес становлять специфічні особливості перебігу аграрних перетворень, які відбувалися в українському селі в добу нової економічної політики, і мають чимало подібного у сьогоденні села.

Вивчення історії розвитку селянського господарства у період нової економічної політики можна поділити на декілька етапів. В 20-ті роки індивідуальне господарство не досліджувалось професійними істориками. Через це й роботах відсутній історіографічний аналіз літератури, недостатньо аналізуються джерела, тощо. Хоча в працях І.А.Олійника [1], Ю.П.Підкуймихи [2] у загальних рисах охарактеризовано стан сільського господарства Поділля, приділено увагу землеустрою і землекористуванню, проаналізовано структуру посівних площ, з'ясована класову диференціацію села. Але багато проблем висвітлені фрагментарно та поверхово. У 30-80-х рр. вивчення даної проблеми

було згорнуто. У працях істориків кінця 80-х – початок 90-х рр. не вдалося створити синтетичну працю, де всебічно і об'єктивно висвітлили б розвиток індивідуального селянського господарства. Цьому заважала заполітизованість, жорсткі ідеологічні перестороги, догматизм, спрощеність. В сучасній історіографії дане питання розглядається в працях В.В. Калініченка [3], Ю.А. Святця [4]. Значний внесок у вивчення селянського господарства на Поділлі зробили І.В. Рибак [5], В.А. Яцюк [6], В.В. Нечитайло [7], які фактично започаткували вивчення даної проблеми на регіональному рівні.

Метою статті є аналіз розвитку землеробства та громадських сівозмін у селянському господарстві Поділля та Південно-Східної Волині.

Землеробство – одна з провідних галузей сільського господарства із вирощування продовольчих, технічних та інших сільськогосподарських культур. Основним завданням землеробства є раціональне й продуктивне використання землі, підтримування та систематичне підвищення родючості ґрунту, регулювання факторів розвитку й життя рослин для одержання з одиниці площі найбільшої кількості рослинницької продукції при найменших затратах праці і коштів. Розріняють форми ентенсивного землеробства при якому виробництво зростає за рахунок розширення земельної площі та інтенсивного землеробства в результаті додаткових затрат на ту ж саму площу землі (меліорації, механізації, внесення органічних та мінеральних добрив, підвищення рівня агротехніки). Як зазначалося вище, збільшення вирощування сільськогосподарської продукції у 20-ті роки на Поділлі і Південно-Східній Волині неможливо було досягти за рахунок розширення площі ріллі. Потрібні були заходи інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, які б сприяли б вирощуванню на них чи дещо розширених площах значно більшої кількості продукції рільництва. Першочергового значення у цьому зв'язку набувало впровадження правильних сівозмін, тобто, науково обґрунтованого чергування сільськогосподарських культур, а також питомої ваги пару на певній площі. При цьому правильна сівозміна могла супроводжуватись й відповідними системами ґрунту та удобрення, міліорації, що забезпечувало стабільне

підвищення родючості ґрунту, й відповідно – зростання врожайності сільськогосподарських культур.

Найважливіше місце в системі землеробства посідала інтенсифікація земельних угідь, що виявлялася у характері використання ріллі (пар, толока, перегній, посіви). У сільському господарстві Поділля і Південно-Східної Волині в доколгоспний період склалися такі системи землеробства: парова трипільна система, рябопільна система і поліпшена просапна або травопільна система. Найбільш типовою у регіоні була парова трипільна система, коли всю землю розорювали щороку, але частину залишали під паром (толокою), а решту засівали. При цьому під паром мало знаходитись не менше третини ріллі. Якщо пару було менше 15% то трипільля перетворювалось на рябопільля поліпшеної просапної або трав'яного клину сівозміні, що займав не менше 15% ріллі [8]. У середині 20-х років склалася така структура сільськогосподарських угідь у Вінницькому окрузі – 67,3% складала рілля, 21,8% – толока, 7,2% – пар, 1,1% – перелоги, у Кам'янецькому окрузі відповідно: 79,3%, 15,3%, 2,2%, 0,2%; Могилівському – 70,3%, 15,3%, 12,9%, 0,4%; Проскурівському – 72,3%, 20,1%, 1,2%, 0,3% [9].

Обстеження селянських господарств Подільської губернії у 1922-1923 рр. та 1924-1925 рр. виявило, що співвідношення пару і ріллі залежало від землезабезпеченості господарства. Так, у 1922-1923 рр. господарства з посівом від 1 до 2-х дес. залишали під паром 0,75 дес. або 26% від площі ріллі, з посівом від 2-3-х дес. – 0,67 дес. або 21,1%, від 3-6 дес. – 0,83 дес. або 15,3%, від 6-ти більше – 0,55 або 8,1%. Пересічно 0,58 дес або 20% ріллі. У 1923-1924 рр. відповідно: 0,40 дес. (21,3%), 0,71 дес. (23%), 0,90 дес. (17,5%), 0,80 дес. (12,8%). Пересічно 0,59 дес. або 20,6%. [10].

Аналогічне підтвердження даного висновку, знаходимо і підсумках обстеження селянських господарств Поділля у 1925 р. У групі господарств з посівом до 1-ї десятини питома вага пару складала 29,36%, 3,01 до 4-х дес. – 22,76% від 4,01-6,0 дес. – 20,46%, 6,01-9,0 дес. – 15,91% і нарешті 9,01 і більше – 12,53% [11]. Отже, наведені дані свідчать, про неухильне зменшення зайнятого

пару у зв'язку із збільшенням землезабезпеченості господарства. Чим більшою була площа землі у господарстві, тим меншою ставала питома вага пару. Одночасно спостерігався процес зменшення толоки і пару через збільшення просапного клину за рахунок збільшення посівів кукурудзи, картоплі, цукрового буряка, соняшнику, тютюну.

На думку відомого на Поділлі економіста Г.М. Бахметьєва «цей стихійний процес, який був викликаний малоземеллям, коли наше дрібне селянське господарство буквально задихається від земельного голоду, є найбільш реконструкційний фактором і спрямовує господарство в бік переходу до поліпшених форм сівозміни, витісняючи рябопілья, яке стихійно прийшло на зміну трьохпільлю» [12]. Аналогічний висновок зроблено в огляді стану сільського господарства Подільської губернії від 18 лютого 1924 р. «Трипільля за останні роки на Поділлі зберігається лише частково, у більшій частині губернії воно зламано, так як значно більшу частину пару зайнято під посіви, переважно кормовими культурами, насамперед мішанкою» [13]. З цього приводу кореспонденти у місцевих часописах зазначали: «Чимало селян роблять на своїх полях зайнятий пар, засіваючи толоку віко-вівсяною мішанкою. Такий зайнятий пар, як показує наука, не зменшує, а збільшує урожайність поля» [14]. Разом з тим, нераціональне використання землі під виглядом толоки залишалося невикоріненим явищем. «Селянські господарства цупко ще тримаються толоки. Головна причина в тому, що толока нібито дає худобі літом пашу» [15].

Період від трипільля до поліпшених систем землеробства передбачало впровадження правильних багатопільних сівозмін, необхідного кроку на шляху до інтенсифікації рільництва. Це було надзвичайно складною проблемою у дрібних селянських господарствах, землі яких були розкидані на багатьох карликових парцелах. Для дрібних парцелярних господарств, які мали до 1 десятини землі, найбільш характерною була двопільна сівозміна, яка складалася з двох частин: просапного клина і посівів зернових. У селянських господарствах з площею польової землі від 1 до 1,5 десятин – трьохпільна

сівозміна у складі пару, озимих та ярових культур. Для господарств до 3-х десятин землі, використовувалася чотирьохпільна сівозміна. Вона як правило мала такий вигляд: ярина, озимина, просапний лан, ярина. Характерна ознака такої сівозміни – відсутність гарного або чистого пару, роль якого виконував просапний лан. Слабким місцем сівозміни була недостатність нормової площі для селянської худоби, адже при трипільлі пар виконував у селянському господарстві роль толоки (пасовища). Ця обставина гальмувала поширення чотирьопілля. Потрібно було в просапному полі розширювати посіви кормових рослин, або впроваджувати зайняті пари і переводити худобу на стійлове утримання, тобто здійснити докорінний переворот в організації селянського господарства. Проти такої системи сівозміни активно виступали багатохудібні господарства, які були не готові до цього, й чинили супротив до його перепаду. Ось що з цього приводу писав сількор Вернигора із села Петрашівка Гайсинського округу у замітці «Куркулі не хочуть чотирьохпільля»: «Суперечки поміж селянами у справі розв'язання земельної плутанини велися в нашому селі давно. Незаможні і середняки погоджувалися на перехід до багатопілля всією громадою, а куркулі ніяк не хотіли позбутися батьківських клаптиків і підмовляли середняків, щоб вони теж не погоджувались на багатопілля. На днях в наше село приїхала комісія з райвиконкому і ухвалила перейти до чотирьохпільної сівозміни» [16]. При п'ятипільній системі забезпечувалась така структура: 1 – пар, 2 – озимина, 3 – ярина з підсівом трав, 4 – трави, 5 – озимина і просапні. Проте лише 6-7 пільна сівозміна дозволяла дотримуватися монолітності клинів і належного чергування сільськогосподарських культур. До того ж, пар не був обов'язковим за умови забезпечення родючості землі культурою багатолітних трав. Шестипільна сівозміна: 1 – пар угноєний, 2 – озимина, 3 – просапні, 4 – ярина з травами, 5 – трава, 6 – озимина; семипільна: 1 – пар, 2 – озимина, 3 – просапні, 4 – ячмінь і овес з підсівом трави, 5 – трава, 6 – озимина, 7 – ярові, горох, гречка, просапні [17].

У 20-ті роки спостерігалася тенденція до зменшення недосіву. У 1927 р. на 100 дес. посіву припадало у Вінницькому окрузі 0,1 дес. недосіву, 0,2 дес. – у

Шепетівському, 0,2 у Могилівському, 0,2 дес. у Проскурівському, 0,4 дес. у Тульчинському, 0,1 дес. у Кам'янецькому округах [18]. Причини недосіву висвітлено в ході анкетного опитування селян у 1924 р. За вказівками кореспондентів недосів озимих пояснювався відсутністю робочої худоби – 34%, насіння – 12%, реманенту – 11%, земельною невлаштованістю – 12%, погодніх умов – 34%, недосів ярових відповідно – 31%, 48%, 17%, 2%, 1%. [19].

Введення громадських сівозмін вимагало неабияких зусиль, оскільки зачіпало всі сторони селянського господарства – трудові ресурси, реманент, робочу худобу, продовольчий і фуражний багаж, ринковість та товарність сільськогосподарської продукції. В 20-х роках аграрна наука чимало зусиль доклала для розв'язання проблеми впровадження багатопільних сівозмін не лише у багатоземельних але й у всіх селянських господарствах. На думку більшості аграрників Поділля найдоцільніше розв'язання даної проблеми можна було досягнути шляхом землевлаштування громадських сівозмін. При цьому всі земельні ділянки односібників зводилися в один земельний масив. Після цього землю поділяли на декілька ланів (смуг). Кожен господар, який брав участь у громадській сівозміні отримував ділянку в кожному лані сівозміни. Суть громадської сівозміни полягала у прийнятті земельною громадою загальних правил експлуатації належних їй земель, які були обов'язковими до виконання всіма членами громади. В її основі лежали такі принципи: а). дбайливе ставлення до запасу поживних речовин у ґрунті; б). створення умов до повернення родючості ґрунту через залишення поля під пар, внесення гною або мінеральних добрив; в). ґрунтування та чергування сільськогосподарських культур у посіві по загальних клинах сівозміни, які поліпшують якість ґрунту для наступних за ними культур; г). здійснення спільних заходів боротьби з бур'янами, шкідниками; д). в кінцевому підсумку в громадській сівозміні передбачено запровадження одного або двох поліпшуючих земельних клинів, до яких в умовах Поділля та Південно-Східної Волині можна віднести паро-трав'яний і просонний [20].

В середині 20-х років розпочався перехід селян до громадських багатопільних сівозмін. У тих селах, де землевпорядні роботи із створення громадських сівозмін були завершено, відкривалися добрі перспективи інтенсифікації сільського господарства. У кореспонденції із села Устя Жванецького району Кам'янецького округу зазначалося: «В нашому селі населення переходить до чотирьохпільля із широкими громадськими смугами. До землеустрою один двір в середньому мав дванадцять шматків, а зараз кожен матиме належну йому землю в руках по одній в клину. Такі гарні лани матимемо, що якщо хочеш ори впоперек і уздовж» [21]. Проте землевпорядні роботи відбувалися надзвичайно повільно, оскільки не вистачало спеціалістів, обладнання, технічної документації. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі землевпорядні роботи здійснювали всього 4 землевпорядника. Та й той мізерний персонал, більше переконував селян в необхідності переходу до поліпшених форм сівозмін, а ніж займався землеоблаштуванням. В результаті замість запланованої тисячі десятин землі землевпорядні роботи було здійснено на 450 дес. [22]. В Проскурівському окрузі у 1923-1926 рр. було землеоблаштовано 104 земельних громад із площею 77490 га, що складало 16,4% всієї польової землі округу [23]. До того ж, найбільш поширеним тиском громадської сівозміни у регіоні коротка чотирьохпільна. Це пояснювалося небажанням селян подрібнювати свої поля при переході 1924 р. до громадської сівозміни. Майже половина господарств Поділля 41,6% мали землю у трьох ділянках. Із запровадженням поліпшеної громадської сівозміни(4-х, 5-ти, 6-ти пільного). Черезсмужність у цих господарства не зменшувалося, а збільшувалося. Звідси запровадження найбільш доцільної на Поділлі та Волині короткої 5-ти пільної сівозміни, яка включала: 1) просапний клин; 2) кормовий; 3) озимий; 4) яровий; 5) паровий. Найбільш поширена у регіоні 4-х пільна сівозміна передбачала відмову або від кормового, що надзвичайно загострювало проблему забезпечення худоби кормами або від парового, що неминуче вело до зменшення родючості ґрунту. В цих умовах землеустрій відбувався шаблонно, без врахування господарських потреб не лише окремих

господарств, але й цілих соціально-економічних груп земельної громади. Завдяки чому результати його були жорсткими, негнучкими та незадовільними. Запровадження громадської сівозміни радикально не змінювало пропорцію та чергування сільськогосподарських культур, а також не відповідало економічним потребам господарства, загалом трудовим ресурсам. Внаслідок таких помилок земельні громади Поділля, які перейшли до поліпшеної системи сівозміни змушені були на просапному полі засівати зернові і займати озиминою не лише озимий клин, але й частину ярового, внаслідок чого знову виникало різнопілля. В цілому, лише 9,5% селянських господарств Поділля у середині 20-х років практикували громадські сівозміни [24]. З другої половини 20-х років програму запровадження громадських сівозмін у селянських індивідуальних господарствах було згорнуто. З проголошенням курсу на колективізацію сільського господарства стверджувалося, що лише створення колгоспів дасть змогу швидко та радикально вирішити проблему сівозмін у землеробстві. Радянська влада захоплена ідеєю колективізації селян проігнорувала ті колосальні можливості, які були у селянському господарстві, і прагнення значної її частини до пошуків новітніх, сучасних прийомів господарювання.

В період нової економічної політики в системі піднесення землеробства, його інтенсифікації відбулися певні позитивні, якісні зміни. Це насамперед знайшло вияв у тому, що площа земель під віджилими відсталими системами землеробства поступово зменшувалася. Голока повільно, але неухильно витіснялася зайнятими парами у сільському господарстві. Почали впроваджувати оранку на зяб, а також угноювання ріллі. Проте у тодішніх реаліях не вдавалося переломити ситуацію в бік докорінної інтенсифікації землеробства. Відсталість матеріало-технічної бази сільського господарства, консерватизм у тодішній селянській агротехніці, дрібні розміри індивідуальних господарств помітно гальмували розвиток тенденцій інтенсифікації у сільгоспвиробництві, зокрема у землеробстві.

Список використаних джерел та літератури

1. Олійник І.С. Організаційні проблеми селянського господарства правобережної України // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. - Кам'янці на Поділлі. 1924. – Т. 1. – С. 9-18.; Його ж Економіка сільського господарства Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. КН. 2. - Кам'янці на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1926. – С. 3-18.; його ж . Проблема селянських сівозмін на Поділлі // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі.. - Кам'янць-Подільський, 1927. – КН 4. - С. 28-36.
2. Підкуймуха Ю.П. Сільське господарство Кам'янецьчини за перше десятиліття революції та заходи щодо його розвитку . – Кам'янць-Подільський: видання газети «Червоний кордон», 1927. – 114 с.
3. Калініченко В.В Селянське господарство Ураїни в період непу – Харків: Основа, 1997. – 400 с.
4. Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського національного ун-ту, 2007.
5. Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.
6. Яцюк В.А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу. // Український селянин. Збірник наукових праць. Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 131-134.; Її ж Проблема аграрного перенаселення на Поділлі в середині 20-х років ХХ ст. в оцінці органів статистики // Наук. праці Вінницького держав. пед. університету ім. М. Коцюбинського. – Вип.6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2003 – С. 165-168.
7. Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: Історія і сучасність. Кам'янець – Подільський “Аксиома”, 2004.

8. Бюджетное обследование крестьянских хозяйств // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница: Гостипография им. Ленина, 1925. – № 3. – С. 203.
9. Україна. Статистичний щорічник. 1925. – Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1926. – С. 11.
10. Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни для них. – Вінниця: Подільське земельне управління, 1925. – С. 42.
11. Бахметьев Г.М. Основные показатели перспективного плана по сельскому хозяйству Проскуровского округа на пятилетия 1926/27-1930/31 гг. // Экономика и статистика Проскуровщины. – Проскуров: Окружное статистическое бюро, 1927. – № 1. – октябрь. – С. 14.
12. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф.Р. 147. Подольская плановая комиссия – Оп. 1. – Спр. 117. Сведения о состоянии сельского хозяйства в губернии и перспективы его развития 1924 г. на 135 аркушах – Арк. 30.
13. С. Гумецький Не запізнуйтеся з убиранням зайнятих парів. (З хліборобського досвіду) // Червоний край. – № 53 (514). – 1928. – 4 липня.
14. Заводьте зайняті пари. – Червоний кордон. – 1929. – 2 березня.
15. Куркулі не хочуть чотирьохпілля. – Червоний край. – 1924. – 2 квітня.
16. І.С. Олійник Проблема селянських сівозмін на Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділля. – Кам'янець, 1924. – Т. 4. – С. 35.
17. Статистика України. 1927 рік, Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1928. – № 130. – С. 256.
18. Обзор различных явлений сельскохозяйственной жизни Подолии за 1923 г. // Бюллетень Подольского губернского статистического бюро. – Винница, 1924. – январь-март. – № 1. – С. 23.
19. Земле влаштування // Червоний кордон. – 1925. – 4 червня.

20. Сільськогосподарські райони Поділля і громадські сівозміни для них. – Вінниця: Подільське земельне управління, 1925. – С.65.
21. Земле влаштування // Червоний кордон. – 1925. – 4 червня.
22. Стан землевпорядних робіт на Кам'янецьчині // Червоний кордон. – 1926. – 22 квітня.
23. Бахметьев Г.М. основные показатели перспективного плана по сельскому хозяйству Проскуровского округа на пятилетия 1926/27 – 1930/31 гг. // Экономика и статистика Проскуровщины. – Проскуров, 1927. – №1. – октябрь. – С. 11-12.
24. Олійник І.А. Проблема селянських сівозмін на Поділлію // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлію. - Кам'янець, 1927. – Т.4. – С. 28.

Резюме

Системы земледелия и общественные севооборота в крестьянском хозяйстве на Подолье и Юго-Восточной Волыни в сутки нэпа (1921-1929 гг)

Рассматривается развитие земледелия на территории Подолья и Юго-Восточной Волыни в сутки нэпа.

Ключевые слова: нэп, земледелие, интенсификация земельных угодий, крестьянское хозяйство, общественные севооборота.

Systems of agriculture and public sowing changes in peasant farming on Podillya and South-East Volyn in the times of nep (1921-1929)

This article deals with the development of agriculture on the territory of Podillya and South-East Volyn in the times of nep.

Key words: nep, agriculture, intensification of land, peasant farming, public sowing changes.